

XULQI OG'ISHGAN O'SMIRLAR IJTIMOYILASHUVIDA OTA-ONA VA BOLA MUNOSABATLARINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI VA ULARNING TA'SIRI

Yuldashev Dilshodjon Ma'murovich,
Qo'qon davlat universiteti dotsenti v.b.

MAQOLA HAQIDA	ANNOTATSIYA
Qabul qilindi: 9-fevral 2026-yil Tasdiqlandi: 11-fevral 2026-yil Jurnal soni: 17-B Maqola raqami: 19 DOI: https://doi.org/10.54613/ku.v17i.1448 KALIT SO'ZLAR/ КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА/ KEYWORDS oila, xulq og'ishi, deviant xulq-atvor, mikroijtimoiy munosabatlar, yomon xulq, deviatziya (og'ish), axloqiy tarbiyasi, ma'naviy kamolot.	Mazkur maqolada xulqi og'ishgan o'smirlar ijtimoiylashuvi jarayonida ota-ona va bola munosabatlarining psixologik xususiyatlari, ularning shaxs kamolotiga ta'siri hamda deviant xulq-atvorning shakllanish omillari yoritiladi. O'smirlar davrining murakkab psixologik xususiyatlari, shaxsiy va ijtimoiy ehtiyojlar o'rtasidagi ziddiyatlar, oiladagi nosog'lom muhit, tarbiyaviy nazoratning sustligi yoki noto'g'ri tashkil etilishi kabi omillar xulq og'ishining yuzaga kelishida muhim rol o'ynashi asoslab beriladi. Shuningdek, mikroijtimoiy munosabatlar – oila, maktab va tengdoshlar muhitining o'zaro ta'siri, ota-onalarning pedagogik savodxonligi darajasi, oilaviy qadriyatlar tizimi hamda emotsional qo'llab-quvvatlashning mavjudligi o'smir shaxsining ma'naviy-axloqiy shakllanishiga bevosita ta'sir etishi ko'rsatib o'tiladi. Maqolada deviant xulq-atvorning sub'ektiv va ob'ektiv sabab-omillari, ijtimoiy dezadaptatsiya jarayonlari hamda ularni bartaraf etishda oilaning tarbiyaviy salohiyatini kuchaytirish zarurligi yoritilgan. Ota-ona va bola o'rtasidagi ishonchli, hurmat va hamkorlikka asoslangan munosabatlar o'smirlarning ijtimoiy moslashuvini ta'minlashda, ularning o'zini anglash, o'z xulqini boshqarish va ijobiy motivatsiyani shakllantirishida muhim omil ekanligi ta'kidlanadi. Shu bilan birga, o'smirlar o'rtasida xulq og'ishining oldini olishda psixologik-pedagogik yondashuv, profilaktik choralar va oilaviy tarbiya tizimini takomillashtirish masalalari ham asoslab beriladi.

Kirish. O'smirlar ijtimoiylashuvida ota-ona va bola munosabatlarining psixologik xususiyatlarini o'rganish hamda o'smirlar o'rtasida xulq og'ishining oldini olish tadbirlari, eng avvalo, xulq og'ishini keltirib chiqaradigan shart-sharoit va sabablarni bartaraf qilishni taqozo qiladi. Masalaning dolzarbligidan kelib chiqqan holda, bugungi kunda butun dunyo miqyosida, shu jumladan, respublikamizda o'smirlar o'rtasida xulq og'ishining oldini olish borasida bir qator ilmiy va amaliy jihatdan asoslangan chora-tadbirlar ishlab chiqilmoqda.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning "Ma'lumki, yosh avlod tarbiyasi hamma zamonlarda ham muhim va dolzarb ahamiyatga ega bo'lib kelgan. Ammo biz yashayotgan XXI asrda bu masala haqiqatan ham hayot-mamot masalasiga aylanib bormoqda. "Tarbiya qancha mukammal bo'lsa, xalq shuncha baxtli yashaydi", deydi donishmandlar. Tarbiya mukammal bo'lishi uchun esa bu masalada bo'shliq paydo bo'lishiga mutlaqo yo'l qo'yib bo'lmaydi"^[1], degan ta'kid, yurtimizda yoshlar tarbiyasiga, ayniqsa, oila, onalik va bolalikni ijtimoiy muhofaza qilishga alohida e'tibor berilayotganining dalolatidir.

Adabiyotlar tahlili. Xulqi og'ishgan o'smirlar muammasi hamda ota-ona va bola munosabatlarining psixologik xususiyatlari masalasi mahalliy va xorijiy ilmiy manbalarda keng yoritilgan. Ushbu mavzuni tahlil qilishda, avvalo, davlat siyosati darajasida yoshlar tarbiyasiga qaratilgan e'tibor alohida ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan ilgari surilgan g'oyalar va nutqlarda yosh avlod tarbiyasi, ma'naviy-axloqiy barkamollik va oilaning jamiyatdagi o'rni masalalari ustuvor yo'nalish sifatida belgilab berilgan¹. Ushbu yondashuv o'smirlar o'rtasida xulq og'ishining oldini olishda oilaning mas'uliyati va tarbiyaviy salohiyatini kuchaytirish zarurligini asoslaydi.

Sharq mutafakkirlari merosida ham shaxs xulqi va axloqiy kamolot masalalari chuqur tahlil qilingan. Xususan, Abu Ali ibn Sino o'zining axloqiy-psixologik qarashlarida inson xulq-atvorini ruhiy holat, hissiy jarayonlar va odatlarning shakllanishi bilan bog'laydi. U yomon xulqning odatga aylanishi organizm va ruhiyat muvozanatiga salbiy ta'sir ko'rsatishini ta'kidlaydi². Bu fikrlar o'smirlar davrida noto'g'ri xulq shakllarining erta bosqichda oldini olish zarurligini ilmiy asoslaydi.

Voyaga yetmaganlar o'rtasida deviant xulq va jinoyatchilik muammolarini ijtimoiy-psixologik jihatdan o'rganish olimlardan biri B.M. Umarovdir. Uning tadqiqotlarida o'smirlar jinoyatchiligining shakllanishida oilaviy muhit, nazoratning sustligi, ota-onalarning beparvoligi yoki salbiy namuna ko'rsatishi muhim omil sifatida ko'rsatib o'tiladi³. Muallif deviant xulqni faqat individual xususiyatlar bilan emas, balki ijtimoiy muhit va mikroijtimoiy munosabatlar tizimi bilan uzviy bog'liq holda tahlil qiladi.

Shuningdek, psixologik-pedagogik adabiyotlarda o'smirlar dezadaptatsiyasi, agressivlik, giyohvandlik, alkogolizm va boshqa og'ish holatlari ko'pincha oiladagi nosog'lom psixologik muhit, konfliktli munosabatlar va tarbiyaviy strategiyaning izchil emasligi bilan izohlanadi. Tadqiqotlarda ota-onaning avtoritar yoki beparvo munosabati, farzandning individual xususiyatlarini inobatga olmaslik, emotsional qo'llab-quvvatlashning yetishmasligi deviant xulq shakllanishiga zamin yaratishi qayd etiladi.

Metodologiya. Mazkur maqolada xulqi og'ishgan o'smirlar ijtimoiylashuvida ota-ona va bola munosabatlarining psixologik xususiyatlarini yoritishda tizimli, kompleks va shaxsga yo'naltirilgan yondashuv asos qilib olindi. Muammoni ochib berishda ijtimoiy-psixologik, pedagogik hamda axloqiy yondashuvlar o'zaro uyg'unlikda qo'llanildi.

Tahlil jarayonida nazariy manbalarni qiyosiy-tahliliy o'rganish, umumlashtirish va mantiqiy xulosalash usullaridan foydalanildi. Shuningdek, deviant xulq-atvorning sub'ektiv va ob'ektiv omillarini aniqlashda ijtimoiy muhit, oilaviy munosabatlar hamda o'smir shaxsining individual-psixologik xususiyatlarini o'zaro bog'liqlikda ko'rib chiqish tamoyiliga amal qilindi.

Metodologik asos sifatida shaxsning ijtimoiylashuvi jarayoni, oilaning tarbiyaviy funksiyalari, mikroijtimoiy munosabatlar tizimi va profilaktik yondashuv tamoyillari nazarda tutildi. Bu esa o'smirlar xulq og'ishining kelib chiqish sabablari va ularning oldini olish yo'llarini ilmiy-nazariy jihatdan asoslash imkonini berdi.

Tadqiqot natijalari. Buyuk mutafakkir Ibn Sino deydi: "agar yomon xulq odatga kirib qolsa, u mijoz buzilishini keltirib chiqaradi. Masalan, g'azab kuchli qizdiradi, qayg'u kuchli ozdiradi, hafsalasizlik nafsoniy quvvatni bo'shashtirib, mijozni balg'amlikka moyil qiladi. Xulqning mo'tadilligi natijasida, ham nafas, ham badan sog'lom bo'ladi". Ibn Sino axloqqa oid ko'plab muammolarni odamning ruhiy holati va ma'naviy xossalarning his-hayajonli paydo bo'lishi asosida talqin etadi.

Deviant xulq-atvor — mikroijtimoiy munosabatlar (oilaviy, maktabdagi munosabatlar) va kichik ijtimoiy guruhlariga xos bulgan ijtimoiy me'yorlar va xulq-atvor qoidalarini buzish bilan bog'liq me'yordan og'uvchi xulq-atvor turlaridan biridir. Bu xulq-atvorni "g'ayriintozimiy" deb atash ham bo'ladi. Deviant xulq-atvorning yorqin namoyon bo'lishiga namoyish, agressiya, o'qishdan qochish va daydilik, bolalar va o'smirlar orasidagi aroqxo'rlik, giyohvandlik va u bilan bog'liq g'ayriijtimoiy harakatlar, jinsiy tavsifdagi g'ayriaxloqiy

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning «Kamolot» yoshlar ijtimoiy harakatining IV qurultoyidagi nutqi. 1 iyul, 2017 y.

² Rahimov S. Abu Ali ibn Sino ta'lim va tarbiya haqida. – Toshkent: O'qituvchi, 1967. – B. 88–89

³ Umarov B.M. O'zbekistonda voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining ijtimoiy-psixologik muammolari. Monografiya. – Toshkent, "Fan" nashriyoti – 2008, 314 bet

xatti-harakatlar, o'ziga suiqasd qilishga urinishlarni misol qilib keltirsa bo'ladi⁴.

Jamiyatda qabul qilingan qoidalar, xulq-atvor me'yorlaridan chetga chiqqan o'smirlarni "qiyin o'smir" yoki "tarbiyasi og'ir o'smir" deyiladi. "Tarbiyalash og'ir" deganda, pedagogik ta'sirga qarshilik ko'rsatish tushuniladi. Tarbiyalash og'ir, qabul qilingan me'yor va qoidalarga tarbiyalanuvchi tomonidan amal qilinmasligini fanda devyatsiya (og'ish) hodisasi orqali o'rganiladi.

Deviatsiya (og'ish) ham insonga, ham uni o'rab turgan olamga xos bo'lgan o'zgaruvchanlik hodisasining jihatlaridan biri hisoblanadi. Ijtimoiy sohada o'zgaruvchanlik faoliyatga bog'liq bo'lib, insonning atrofdagilar bilan o'zaro munosabatini aks ettiradigan xulq-atvorda o'z ifodasini topadi. Avval aytib o'tganimizdek, xulq-atvor me'yordan chetga chiqqan bo'ladi. O'smirlarning me'yordagi xulq-atvori uning ijtimoiylashuvi, rivojlanishi, ehtiyojlariga mostushuvchi mikroosotsium bilan o'zaro munosabatida aks etadi⁵. Agar atrofdagilar o'smirlarning u yoki bu xususiyatlariga o'z vaqtida e'tibor qaratishsa, uning xulq-atvori doimo me'yorda bo'ladi. Bunday me'yordan og'ishgan xulq-atvor jamiyat tomonidan bola shaxsiyati xususiyatlarini inobatga olmaslik oqibatida kelib chiqadi, degan tushuncha paydo bo'ladi. Aftidan, me'yordan og'ishgan xulq-atvor ijtimoiy dezadaptatsiya ko'rinishlaridan biri hisoblanadi. Bolalar va o'smirlar dezadaptatsiyasi haqida gapirganda, bu jarayonga giriftor bo'lgan bolalar toifalarini aniklab olish lozim:

- 1) maktabga qatnamaydigan maktab yoshidagi bolalar;
- 2) yetim bolalar;
- 3) ijtimoiy yetimlar. Ular tuzuk ovqatlanishmaydi, jismoniy, ruhiy, jinsiy qiynoqlarga duchor bo'lishadi;
- 4) g'iyohvand va toksin moddalar iste'mol qiluvchi bolalar;
- 5) jinsiy intizomsiz bolalar;
- 6) g'ayriqonuniy xatti-harakatlar sodir etgan bolalar.

Rasmiy ma'lumotlarga ko'ra ularning soni kattalarga qaraganda, ikki hissa tez oshmoqda. Axborot inqilobi, qadriyatlarining uyg'unlashuvi va moliyaviy bozorlarning integratsiyasi bilan uzviy bog'liq bo'lgan ushbu davrda insonlarning ma'naviy-ruhiy olamini izdan chiqarishga qaratilgan turfa shakldagi mafkuraviy, ma'naviy tahdidlar sodir bo'lmoqda. Bunday vaziyatda shaxsning axloqiy tarbiyasi, ma'naviy kamoloti masalasi alohida dolzarblik kasb etadi. Ma'lumki, shaxs ma'naviy kamolotida oilaviy tarbiyaning o'rni beqiyos. Oilaning bolalarga tarbiyaviy ta'sir doirasi o'ta keng va ahamiyatlidir. Biroq keyingi paytda oilada farzandlar tarbiyasida, ularni kamol toptirishda bir qator muammolarga duch kelinmoqda. Ota-onalar va farzandlar o'rtasidagi salbiy munosabatlar bolalarda xulq og'ishi hamda psixosomatik kasalliklarning kelib chiqishiga sabab bo'lishi mumkin.

Xulq og'ishi va tarbiyasida nuqsonlarga ega o'smirlarning ota yoki onasidan birining spirtli ichimlikka ruju qo'yishi holati ham oilada tarbiyalanayotgan bolalarga salbiy ta'sir etib, ularning alkogolizm ko'chasiga kirib ketishlariga sabab bo'ladi. Shu boisdan "Ota-onalardan birining jamiyat va axloq me'yorlariga zid bo'lgan xulqqa ega bo'lishi" holati bolalar va o'smirlarda xulq og'ishining kelib chiqishiga va tarbiya buzilishiga sabab bo'lishi kuzatiladi⁶.

Oilaviy tarbiya inson ma'naviy kamolotida muhim o'rinni tutadi. Oila birlamchi hayotiy ko'nikmalarni, Vatanga muhabbat, ota-ona va atrofdagilarga sadoqat kabi yuksak axloqiy va ma'naviy sifatlarni shakllantirishda, turmushga, ijtimoiy faoliyatga nisbatan psixologik va amaliy jihatdan tayyorlashda katta imkoniyatlarga egadir. Oilada farzandlarni tarbiyalashda, ularni kamol toptirishda mavjud muammolar, nuqsonlar bolalarning xulq-atvoriga, shaxs sifatida shakllanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ma'naviy-axloqiy jihatdan sust rivojlanganlik va shaxsdagi o'ziga xos xususiyatlar (o'zgaruvchanlik, qo'zg'aluvchanlik, beqarorlik, hissiyotga beriluvchanlik, tobeklik, jur'atsizlik va boshqalar) bolalar va o'smirlarda deviant xulqning kelib chiqishiga sabab bo'ladi.

Shaxsning ma'naviy-axloqiy jihatdan barkamolligi esa ijtimoiy turmushda vujudga kelgan turli xil nizoli vaziyatlardan chiqib ketishiga yordam beradi. Voyaga yetmaganlarda deviant axloq, xulq og'ishi va tarbiya buzilishining kelib chiqishiga ta'sir etuvchi yana bir omil ota-onalarda farzandlar tarbiyasiga doir bilimlarning yetarli emasligidir. Bolalarga profilaktik ta'sir ko'rsatishda o'smirlarning shaxs sifatidagi shakllanishi jarayonini, uning o'ziga xos xususiyatlarini, xarakter xislatlari va psixologiyasini hisobga olgan holda ish tutish yaxshi natija berishini unutmash lozim. Farzand tarbiyasida ularning yoshga oid va psixologik xususiyatlarini bilish hamda hisobga olish o'ta muhimdir.

Shuningdek, ularda o'ziga ishonch, o'z xulqini yaxshilash motivlarini quyidagicha shakllantirish zarur:

- bolalarni o'z xulq-atvorini o'zi baholashga o'rgatish; – farzandiga bo'lgan ishonch;
- oilada oldiga qo'yilgan vazifalarni bajarishda erishgan yutuqlarini rag'batlantirish;
- tarbiya berishning optimal strategiyasini aniqlash;

- bolalarga mustaqil faoliyat (o'qish, o'yin, mehnat, xobbi va qiziqishlari)ni tanlash uchun imkoniyat berish;
- "Oila markaz"lari, amaliyotchi psixologlar, mahalla fuqarolaryig'ini va shifokorlar bilan maslahatlashish.

Ayrim oilalarda bolalar va o'smirlarga yetarlicha shart-sharoit yaratib berilmasligi hamda ular faoliyatini cheklash – ularda infantillik (o'zini nochor, yordamga muhtoj his qilish), muammoli vaziyatlardan chiqib ketish qobiliyatining susayishi kabilarga olib keladi.

O'smirlarda xulq og'ishi va tarbiya buzilishining kelib chiqishiga ta'sir etuvchi sabablarni o'rganar ekanmiz, ularning sub'ektiv va ob'ektiv ko'rinishlarini bir-biridan farqlash lozim bo'ladi⁷.

Muhokama. Tarbiya buzilishining sub'ektiv sabablariga o'smir shaxsining qiziqish va ehtiyojlari, dunyoqarashi va ma'naviy olami, maqsad va yo'nalishlari, qadriyatlar, huquqiy ongi, hayotiy rejalari, turmush tarzi va motivlari (hayotiy yo'nalishi, maqsad va qarashlari) kiradi.

Sub'ektiv shart-sharoitlarga esa aholining demografik va ijtimoiy-psixologik xususiyatlari, xususan, etnopsixologik jihatlar, xarakteri, temperament, yoshi va jinsi kiradi.

Ob'ektiv sabablar sifatida jamiyatdagi nosog'lom muhit, shart-sharoit, iqtisodiy va siyosiy beqarorlik, kichik ijtimoiy guruhlardagi ijtimoiy-psixologik muhit, kishilar bilan bo'ladigan o'zaro shaxslararo munosabatlarda namoyon bo'ladi.

Tarbiya buzilishining ob'ektiv shart-sharoitlari esa, jamiyatdagi tashkiliy va texnik xatoliklar, boshqaruv tizimidagi kamchiliklar, qonun va qoidalarning talabga javob bermasligi va boshqalardan iboratdir.

Shuningdek, tarbiya buzilishining kelib chiqish sabablarini aniqlash, eng avvalo, u yuzaga kelgan ijtimoiy muhit xususiyatlarini o'rganib chiqishni taqozo qiladi. Chunki tarbiya buzilishini umumiy ko'rinishda oladigan bo'lsak, u biror bir shaxsga xos bo'lgan sub'ektiv xulq-atvor natijasi emas, balki sub'ektiv va ob'ektiv jarayonlar, shart-sharoitlar, munosabatlar natijasi sifatida ifodalanishini kuzatishimiz mumkin. Shu nuqtai nazardan olib qaralganda, ijtimoiy jarayonlarning individual xatti-harakatlarga ta'siri masalasiga oydinlik kiritish zarur bo'ladi.

Oilalarda nosog'lom psixologik muhitning mavjudligi oilaviy munosabatlar noxushligi, oilaviy ajrashishlar, ota-onalardan biri yo'qligi, oilaviy tarbiyadagi yo'l qo'yilayotgan nuqsonlar hamda oilaning tarbiyaviy ta'sirga ega emasligi holatlari bolalar va o'smirlarda jinoyatchilik xulqining kelib chiqishiga ta'sir ko'rsatadi.

O'smirdagi dezadaptatsiya (ijtimoiy sharoitlarga moslashuvning zaiflashuvi yoki butunlay yo'qolishi)langan xulqni tuzatishning keyingi sharti o'smir psixikasidagi o'zgarishni o'z vaqtida aniqlash va tibbiy, psixologik-pedagogik yordam ko'rsatish hisoblanadi. O'smirlarda tarbiya buzilishining kelib chiqishida moddiy yetishmovchilik ko'pincha sabab sifatida emas, balki xulq og'ishining kelib chiqishi uchun qiziqish va shart-sharoit tarzida xizmat qilgani kuzatiladi.

O'smirlarda tarbiya buzilishining kelib chiqishida iqtisodiy yetishmovchilik omili asosiy sabab sifatida namoyon bo'lmaydi. U faqatgina muayyan shart-sharoit sifatida xizmat qiladi xolos.

Xulosa. Xulqi og'ishgan o'smirlar ijtimoiylashuvi jarayonida ota-ona va bola munosabatlarining psixologik xususiyatlari hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Oila shaxs shakllanishining birlamchi va eng muhim ijtimoiy muhitidir. Oiladagi emotsional yaqinlik, o'zaro hurmat va ishonchga asoslangan munosabatlar o'smirlarning ijtimoiy me'yorlarni qabul qilishi, o'z xulq-atvorini boshqarishi hamda ijobiy qadriyatlarini egallashida muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Aksincha, nosog'lom psixologik muhit, befarqlik, zo'ravonlik yoki tarbiyaviy nazoratning yetishmasligi o'smirlarda deviant xulq shakllanishiga zamin yaratadi.

O'smirlar davrining psixologik murakkabligi, hissiy beqarorlik va o'zini tasdiqlashga intilish kabi xususiyatlar oilaviy qo'llab-quvvatlash bilan uyg'unlashmagandagina sog'lom ijtimoiylashuvni ta'minlaydi. Shu bois ota-onalarning pedagogik va psixologik savodxonligini oshirish, farzand bilan ochiq muloqotni yo'lga qo'yish, individual xususiyatlarni inobatga olgan holda tarbiya strategiyasini tanlash muhimdir.

⁴ Umarov B.M. O'zbekistonda voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining ijtimoiy-psixologik muammolari. Monografiya. – Toshkent, "Fan" nashriyoti – 2008, 314 bet

⁵ Umarov B.M. O'zbekistonda voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining ijtimoiy-psixologik muammolari. Monografiya. – Toshkent, "Fan" nashriyoti – 2008, 314 bet

⁶ Umarov B.M. O'zbekistonda voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining ijtimoiy-psixologik muammolari. Monografiya. – Toshkent, "Fan" nashriyoti – 2008, 314 bet

⁷ Umarov B.M. O'zbekistonda voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining ijtimoiy-psixologik muammolari. Monografiya. – Toshkent, "Fan" nashriyoti – 2008, 314 bet

Xulq og'ishining oldini olishda faqat jazolash yoki qat'iy nazorat emas, balki profilaktik, tushuntirish va motivatsion yondashuv ustuvor bo'lishi zarur. Oila, maktab va mahalla hamkorligiga tayangan holda

olib borilgan tizimli ishlar o'smirlarning ijtimoiy moslashuvini mustahkamlash, ularni ma'naviy-axloqiy barkamol shaxs sifatida shakllantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning «Kamolot» yoshlar ijtimoiy harakatining IV qurultoyidagi nutqi. 1 iyul, 2017 y.

2. Rahimov S. Abu Ali ibn Sino ta'lim va tarbiya haqida. – Toshkent: O'qituvchi, 1967. –B. 88–89

3. Umarov B.M. O'zbekistonda voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining ijtimoiy-psixologik muammolari. Monografiya. – Toshkent, "Fan" nashriyoti – 2008, 314 bet